

Źródła archiwalne do dziejów częstochowskich Żydów

Zasób Archiwum Państwowego w Częstochowie, utworzonego Zarządzeniem Ministra Oświaty z dn. 21 lipca 1950 r., obejmuje zasadniczo okres XIX i XX wieku, a tylko nieliczne dokumenty pochodzą z XVII i XVIII w. Do najważniejszych grup archiwaliów należy zaliczyć: akta administracji państwowej i samorządowej – ogólnej i specjalnej, wśród których na szczególną uwagę zasługuje zespół Akta miasta Częstochowy z lat 1759–1948, akta instytucji wymiaru sprawiedliwości: sądów, prokuratur, akta notarialne, akta zakładów przemysłowych, cechów rzemieślniczych, banków, spółdzielni; akta stanu cywilnego z lat 1808–1901 różnych wyznań.

Chociaż w przechowywanych zbiorach jest sporo luk (brak akt instytucji wojewódzkich i gubernialnych z XIX w., akt z okresu obu wojen światowych) materiały Archiwum Państwowego w Częstochowie należą do bezcennej spuścizny kulturowej stanowiącej źródła do badań dziejów Częstochowy i regionu.

Podobnie jak w przypadku innych archiwów, także i w naszej instytucji, źródła do badań dziejów Żydów w Polsce znajdują się w prawie każdym zespole archiwalnym. Część z tych źródeł została już dokładnie spenetrowana, natomiast inne czekają w dalszym ciągu na odkrycie.

W roku 2001 nakładem Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych ukazała się książka *Źródła archiwalne do badań dziejów Żydów w Polsce*, opracowanie zbiorowe pod red. naukową Bolesława Woszczyńskiego i Violetty Urbaniak, w której opublikowane zostały wyniki kwerendy przeprowadzonej we wszystkich archiwach państwowych w Polsce na temat judaików w zasobach archiwalnych. W pracy tej został opublikowany artykuł mgr. P. Snocha *Materiały do dziejów Żydów w zasobie AP w Częstochowie*¹, będący wynikiem kwerendy przeprowadzonej wówczas przez autora.

W trakcie przygotowań do wystawy *Żydzi częstochowianie* przeprowadziłam kolejną kwerendę, której wyniki w skrócie, z uwagi na ograniczoność miejsca, przedstawiam.

Akty prawne regulujące funkcjonowanie społeczności żydowskiej w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim znaleźć można w bogatym księgozbiore biblioteki Archiwum. Szczególnie cenne dla historyka mogą okazać się zachowane prawie w komplecie rozporządzenia władz (zawarte w Dziennikach Departamentu Kaliskiego² z lat 1809–1844 oraz w Dziennikach Praw Królestwa Polskiego z lat 1808–1870) poczynając od dekretu króla Fryderyka Augusta z dn. 17 października 1808 r. o zawieszeniu na okres 10 lat praw dla ludności wyznania mojżeszowego³, poprzez takie prawne ograniczenia jak:

- dekret cara Aleksandra I w sprawie nazwisk dla Żydów z dn. 27 marca 1821 r., w którym czytamy: „Każdy Żyd w Królestwie Polskim zamieszkały winien w przeciągu 6 miesięcy od daty ogłoszenia niniejszej ustawy deklarować i udowodnić spisami ludności przed urzędem publicznym swoje imię i nazwisko, jakich dotąd używał i takowe nadal nieodmiennie używał będzie [...]. Ktokolwiek zaś z nich dotąd imienia i nazwiska stałego nie

¹ Źródła archiwalne do badań, s. 109–114.

² Dziennik Departamentu Kaliskiego zaczął się ukazywać od 1807 r. po utworzeniu Księstwa Warszawskiego, później od 1817 r. zmienił nazwę na Dziennik Urzędowy Województwa Kaliskiego, a od 1837 r. – Dziennik Urzędowy Guberni Kaliskiej i wreszcie od 1845 r. Dziennik Urzędowy Guberni Warszawskiej.

³ Dziennik Departamentu Kaliskiego nr 2 z dn. 8 stycznia 1809 r. – nr inw. 1, str. 14: „, Art. 1. Mieszkańców w Xięstwie Naszym osiadłych wyznających Religię Mojżeszową zawieszamy w używaniu praw politycznych na przyszłość służyć im mających do lat 10, w nadziei iż przez ten czas zniszczą w sobie odróżniające ich, tak bardzo od innych mieszkańców znamiona. Art. 2.: Powyższe prawidło wstrzymywać nas nie będzie jednak od dozwoleń szczególnym osobom tego wyznania, aby przed upłynięciem czasu wyżej oznaczonego używały praw politycznych skoro na tę wysoką naszą łaskę zasłużą dopełniając warunki jakie w osobnym urządzeniu tyczącym się wyznających religię Mojżesza rozkażemy.”

miał lub udowodnić nie może, powinien oświadczyć jakie odtąd przyjąć i nadal używać będzie⁴;

- dekret cara Aleksandra I o zniesieniu kahałów żydowskich z dn. 1 stycznia 1822 r.: „Chcąc zapobiec ciąglym ze wszystkich stron zażaleniom starozakonnych na nacisk i ciemienie ubogich przez dotychczasowe kahały wzięwszy na uwagę przedłożenia Komisyyów Rządowych względem zniesienia tychże kahałów po ustanowieniu dozorów bożniczych postanowiliśmy i stanowimy: Art. 1. Od dnia ogłoszenia niniejszego postanowienia wszystkie tak zwane kahały w gminach starozakonnych dotąd po miastach naszych będące ustają⁵;
- dekret cara Aleksandra I w sprawie urządzenia mieszkań dla Żydów po miastach, ogłoszony dn. 20 czerwca 1822 r.⁶
- czy wreszcie postanowienie cara Mikołaja I zabraniające golenia głów Żydówkom wstępującym w związki małżeńskie z dn. 9 listopada 1853 r.⁷

Biblioteka Archiwum dysponuje także, choć raczej w szczątkowej ilości, egzemplarzami gazet żydowskich wydawanych w Częstochowie, w tym: „Dos Naje Wort“, „Unzer Czenstochower Express“, „Czenstochower Cajtung“:

Bogatego materiału do badań nad wzajemnymi relacjami społeczności żydowskiej i polskiej dostarcza lektura dziennika „Goniec Częstochowski”, wydawanego w latach 1906–1939, dla przykładu podają niektóre tytuły artykułów prasowych:

- *Z posiedzenia Rady Miejskiej. Klub narodowy protestuje i opuszcza salę obrad – PPS i Żydzi odrzucają wniosek o zakaz handlu dewocjonaliami dla Żydów*, z dn. 20.01.1937 r.
- *Strajk kupców żydowskich. Jaka szkoda, że tylko dwie godziny, że nie na zawsze*, z dn. 25.05.1937 r.
- *Czy nowa fala Żydów napłynie do Polski*, z dn. 4.04.1939 r.
- *Niemcy chcą wysiedlić wszystkich polskich Żydów. Polska może odpowiedzieć podobnymi represjami wobec obywateli niemieckich*, z dn. 6.06.1939 r.
- *Dekret o majątkach Żydów w Czechach i na Morawach. Kto jest Żydem? Czego Żydom nie wolno?*, z dn. 24.06.1939 r.
- *Paragraf aryjski we wszystkich organizacjach inżynierów. Uchwały zjazdu Naczelnej Organizacji Inżynierów*, z dn. 28.06.1939 r.
- *Żydów w Polsce przybywa, bo nikt ich nie chce wziąć do siebie*, z dn. 11.07.1939 r.

I. Akta administracji ogólnej i specjalnej

Administracja ogólna do 1945 r. w zasobie Archiwum Państwowego w Częstochowie reprezentowana jest przez instytucje szczebla powiatowego. Najstarsze i najbardziej różnorodne materiały znajdują się w zespole **Starostwo Powiatowe Częstochowskie z lat 1919–1939**.

W zespole tym znajdują się akta będące wynikiem działalności Starostwa, obejmującego swym zasięgiem terytorialnym Częstochowę (wyłączoną jako Starostwo Grodzkie), Janów, Krzepice, Mstów, Olsztyn, Przyrów oraz 22 gminy wiejskie. Wśród 1141 j.a. składających się na ten zespół znaleźć można materiały dotyczące żydowskich organizacji i stowarzyszeń działających w Częstochowie, w tym m.in.:

- Związek Żydowskich Inwalidów Wojennych, Wdów i Sierot Wojennych⁸
- Żydowski Związek Zawodowy Majstrów Piekarskich⁹

⁴ Dziennik Praw Królestwa Polskiego nr 28 z 1821 r. – nr inw. 67.

⁵ Dziennik Praw Królestwa Polskiego nr 28 z 1824 r., str. 275 – nr inw.

⁶ Dziennik Praw Królestwa Polskiego, T. 7 z 1822 r., str. 384.

⁷ Dziennik Praw Królestwa Polskiego, T. 47, s. 29.

⁸ Starostwo Powiatowe w Częstochowie, sygn. 43, 49 zawiera m.in. korespondencję w sprawie rejestracji związku i statutu

⁹ Tamże, sygn. 47, zawiera m.in. korespondencję w sprawie rejestracji związku i zatwierdzenia statutu, porównanie statutu ze statutem przedwojennym tego związku, skład zarządu.

- Stowarzyszenie „Strzecha Robotnicza”¹⁰
- Komitet Pomocy Studentom Żydom „Auxilium Academicum Judaicum” Oddział w Częstochowie¹¹
- Stowarzyszenie Specjalnej Nauki Biblii¹²
- Stowarzyszenie „Ahawaj Torah”¹³
- Żydowskie Towarzystwo Gimnastyczno-Sportowe¹⁴
- Towarzystwo Pomocy przeciw Nędzy Wyjątkowej „Bajs-Lachem” – Dom Chleba Oddział w Częstochowie¹⁵
- Żydowskie Towarzystwo Krajoznawcze¹⁶
- Stowarzyszenie „Szomraj Szabos W’hadass” – Przestrzeganie Soboty i Głównych Zasad Religii¹⁷
- Stowarzyszenie Kobiet Żydowskich „Wizo” Oddział w Częstochowie¹⁸
- Towarzystwo Ochrony Zdrowia Ludności Żydowskiej Oddział w Częstochowie¹⁹
- Żydowski Związek Handlu Starzyzną²⁰.

Ponadto w zespole tym znajduje się znaczna ilość materiałów dotyczących domów modlitw, rozlokowanych w różnych częściach miasta, częściowo zaopatrzona w plany bądź szkice budynków i usytuowania w ich obrębie modlitewni, protokoły Komisji Sanitarnej Starostwa, korespondencję w sprawie pozwolenia na odprawianie modlitw, różnej treści zaświadczenia wydawane przez Gminę Żydowską²¹. W jednostce zatytułowanej „Sprawy Gminy Wyznaniowej Żydowskiej” z lat 1922–1929 znaleźć można karty rejestracyjne świątyni wyznania mojżeszowego, w tym m.in. Synagogi Gminnej (ul. Nadrzeczna 32) i Nowej Synagogi (ul. Wilsona 11), osób duchownych, w tym rabina Nachuma Asza i podrabinów: J. Prokosza, N. Grynfelda, J. Klajnplacza czy wreszcie kartę rejestracyjną Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Częstochowie, która obejmuje takie dane jak: siedziba, data powstania, adres, ilość świątyni, informacje o majątku gminy, liczbie członków, budżecie rocznym, skład Zarządu Gminy, skład Rady²², w innej natomiast²³ znaleźć można protokoły wyborów do Rady i Zarządu Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Częstochowie z lat 1930–1932²⁴.

„Zmiany wyznań” to kolejna jednostka archiwalna, która służyć może do badań źródłowych. Znaleźć w niej można m.in. korespondencję, w tym kilka podań do Starosty Powiatowego o rejestrację zmiany wyznania (z religii mojżeszowej na katolicką i odwrotnie, a także rezygnacji z wyznania mojżeszowego na rzecz pozostania bezwyznaniowcem)²⁵. Akta te obejmują lata 1922–1934.

W zespole znaleźć można również dokumenty do badań życia gospodarczego w Częstochowie okresu międzywojennego, w tym przedsiębiorstw żydowskich – korespondencję ze Starostwem w różnych sprawach, plany fabryk czy drobnych zakładów przemysłowych, świadectwa przemysłowe²⁶, a także, choć już w dużo mniejszym zakresie, materiały do badań nad zagadnieniami kultury,

¹⁰. Tamże, zawiera m.in. informacje o członkach założycielach Stowarzyszenia, statut, skład Zarządu.

¹¹. Tamże, zawiera m.in. korespondencję w sprawie organizacji festynu, skład Komitetu.

¹². Tamże, zawiera m.in. statut, informacje o członkach założycielach.

¹³. Tamże, zawiera m.in. korespondencję w sprawie rejestracji stowarzyszenia.

¹⁴. Tamże, zawiera m.in. korespondencję dotyczącą rejestracji, statut, skład Zarządu.

¹⁵. Tamże, zawiera m.in. korespondencję Zarządu Centralnego Towarzystwa w sprawie rejestracji Oddziału Towarzystwa, zatwierdzenia statutu, statut, lista członków Zarządu Towarzystwa.

¹⁶. Tamże.

¹⁷. Tamże, sygn. 48, zawiera m.in. statut.

¹⁸. Tamże.

¹⁹. Tamże.

²⁰. Tamże, sygn. 65.

²¹. Tamże, sygn. 364, 365, 366.

²². Tamże, sygn. 366.

²³. Tamże, sygn. 367.

²⁴. Tamże, sygn. 367.

²⁵. Tamże, sygn. 368.

²⁶. Tamże, sygn. 537, 542.

w tym m.in. do historii żydowskiej biblioteki robotniczej (korespondencja z 1928–1930, dotycząca dotacji dla biblioteki, spis książek) czy plan kino-teatru Wolberga przy ul. Panny Marii 12 w Częstochowie z roku 1923²⁷.

Następny zespół akt, który zawiera ważne informacje to zespół **Starostwo Grodzkie Częstochowskie z lat 1933-1939**.

Dokumentacja w tym zespole stanowi w zasadzie kontynuację lub uzupełnienie materiałów przechowywanych w zespole akt Starostwo Powiatowe Częstochowskie. Dlatego też w większości szukać tu należy materiałów dotyczących Gminy Wyznaniowej, w tym: budżetu gminy w poszczególnych latach, składu Zarządu i Rady Gminy, aktualizacji kart rejestracyjnych gminy, osób duchownych i świątyń, korespondencji w sprawie zezwoleń na tworzenie domów modlitw.

Na szczególną jednak uwagę zasługują protokoły z posiedzeń Zarządu Gminy i projekty budżetu oraz materiały dotyczące cechów żydowskich, takich jak:

- Cech Blacharzy i Dekarzy Żydów²⁸,
- Cech Fryzjerów i Perukarzy Żydów²⁹,
- Cech Krawców Żydów³⁰,
- Cech Kuśnierzy i Kapeluszników Żydów³¹,
- Cech Metalowców Żydów³²,
- Cech Piekarzy i Cukierników Żydów³³,
- Cech Rzeźników i Wędliniarzy Żydów³⁴,
- Cech Przemysłu Skórzanego Żydów³⁵,
- Cech Stolarzy i Tokarzy Żydów³⁶,
- Cech Tapicerów i Szczotkarzy Żydów³⁷.

Powyższe materiały obejmują m.in. protokoły z zebrań cechowych, niektóre statuty, zestawienia budżetowe, wykazy członków i odprowadzanych składek.

Na uwagę zasługuje też kilka teczek pt. „Personel sanitarny: lekarze, dentyści, farmaceuci, felczerzy” z lat 1935–1937. Akta te zawierają korespondencję, w tym podania o rejestrację w/w wolnych zawodów i prowadzonej praktyki w Wydziale Zdrowia Kieleckiego Urzędu Wojewódzkiego.

W zespole tym znajdują się również sprawozdania sytuacyjne miesięczne Starosty Grodzkiego omawiające sytuację społeczno-polityczną na terenie Starostwa, w tym m.in. sprawy mniejszości narodowych, także żydowskiej, partii politycznych, związków zawodowych czy ekscesów antyżydowskich³⁸.

W okresie okupacji niemieckiej Częstochowa była powiatem w dystrykcie radomskim. W roku 1939 powstał i funkcjonował do stycznia 1945 r. Urząd Starosty Miasta Częstochowy pod niemiecką nazwą: Stadhauptmannschaft Tschenschostchau. Zespół zachowany szczątkowo, obejmuje 73 j.a. dokumentacji kat. A i 241 j.a. dokumentacji kat. B zasadniczo z dwóch tylko wydziałów tj. finansowego i spraw wewnętrznych.

W zespole znajduje się 16 poszytów dotyczących różnych zagadnień związanych z tematyką żydowską okresu Holokaustu.

²⁷. Tamże, sygn. 76; „Teatr u Wolbergów” – potoczna nazwa przyjęta przez mieszkańców miasta, oficjalnie nosił nazwę najpierw teatr „Apollo”, później, od 1915 r. – teatr „Nowości”, wreszcie od 1919 „Teatr Polonia”.

²⁸. Starostwo Grodzkie Częstochowskie, sygn. 215.

²⁹. Tamże.

³⁰. Tamże, sygn. 216.

³¹. Tamże, sygn. 217.

³². Tamże, sygn. 219.

³³. Tamże, sygn. 220.

³⁴. Tamże, sygn. 221, 222.

³⁵. Tamże, sygn. 223.

³⁶. Tamże.

³⁷. Tamże.

³⁸. Tamże, sygn. 288-294.

Na uwagę zasługują m.in. akta dotyczące likwidacji i konfiskaty mienia Związku Kobiet Żydowskich „Ezra”³⁹, konfiskat mienia, organizowania pracy przymusowej, zakazu korespondencji z zagranicą, powołania Judenratu oraz aprowizacji ludności żydowskiej w okupowanej Częstochowie za okres październik 1939 – kwiecień 1941⁴⁰, obwieszczenia, zarządzenia wewnętrzne, okólniki, dotyczące utworzenia getta żydowskiego w Częstochowie⁴¹, korespondencja dotycząca spraw meldunkowych ludności żydowskiej, w tym także sporządzone przez Judenrat listy osób przybyłych do getta częstochowskiego⁴². Z kolei poszyt zatytułowany „Juden. Verschiedenes” zawiera korespondencję urzędową dotyczącą różnych spraw ludności żydowskiej, w tym m.in. zezwoleń na przejazd koleją, pokątnego handlu w getcie w latach 1940–1942⁴³. Ponadto w zespole tym można znaleźć także dokumenty z okresu czerwiec–lipiec 1941 dotyczące organizacji i funkcjonowania żydowskiej służby porządkowej, statystyki zachorowań na choroby zakaźne oraz rozmaitych wykroczeń w getcie częstochowskim – m.in. kradzieży mienia, prób nielegalnego opuszczenia getta⁴⁴. W korespondencji urzędowej z okresu maj 1940 – maj 1942 Rady Starszych ze Starostą Miejskim znaleźć można m.in. informacje o aprowizacji ludności żydowskiej, zatrudnieniu pojedynczych osób w częstochowskich fabrykach, pracy przymusowej Żydów; występują także próby zaskarżenia o wydanie zezwolenie na działalność artystyczną żydowskich muzyków, pieśniarzy i aktorów⁴⁵ oraz podania o zezwolenie na przejazd koleją do innych miejscowości na terenie GG za okres kwiecień–lipiec 1941⁴⁶, a także pewna ilość spraw dotyczących przejmowania polskich i żydowskich drukarni w Częstochowie za okres kwiecień 1940 – październik 1943⁴⁷.

Jeśli chodzi o administrację specjalną to w zespole: Urząd Skarbowy w Częstochowie (Czenstochovskoe Kazennoe Upravlenie) ⁴⁸ z lat 1829-1873 znaleźć można interesujące materiały dotyczące przepisów związanych z poborem podatku koszernego, akta dotyczące dzierżawy dochodów, akta w sprawie „nadużyć”, np. „akta o defraudację piwa bawarskiego”. „Akta dotyczące się konsensów na zarobki propinacyjne Starozakonnych tak w miastach jak też po wsiach” z lat 1829–1865 czy „akta dotyczące się przepisów podatku koszernego w Królestwie Polskim” z lat 1843–1859 to przykład materiałów, które stanowić mogą interesujące źródła do badań nad stosunkami społeczno-gospodarczymi w XIX w. w Polsce.

Do administracji specjalnej zaliczyć należy również Powiatowy Urząd Ziemi w Częstochowie⁴⁹. Dokumentacja przechowywana w Archiwum obejmuje lata 1920–1933 i zawiera m.in. materiały dotyczące parcelacji majątków państwowych i prywatnych, podziału wspólnot, scalania i zamiany gruntów, udzielania pożyczek. Powiatowy Urząd Ziemi w Częstochowie swoim zasięgiem terytorialnym obejmował powiat częstochowski i będziński, a podlegał Okręgowemu Urzędowi Ziemi w Kielcach. Po zniesieniu tego urzędu w r. 1933 jego kompetencje przejęło Starostwo Powiatowe w Częstochowie.

Urząd Rozjemczy do Spraw Najmu w Częstochowie to kolejny zespół godny uwagi. Utworzony został w roku 1919 na podstawie ustawy z dn. 28.06.1919 r. o ochronie lokatorów. Zespół zachowany szątkowo, zawiera dokumentację z lat 1921–1935 w ilości 66 j.a. Zawiera w większości akta spraw o ustalenie czynszu i innych świadczeń związanych z najmem lokali oraz akta spraw o eksmisję. Np. „akta w sprawie Chany Gąsiorowicz i Fajgli Cymerman przeciwko Herszłowi Kohnowi o ustalenie

³⁹. Starostwo Miejskie w Częstochowie, sygn. 1.

⁴⁰. Tamże, sygn. 2.

⁴¹. Tamże, sygn. 3.

⁴². Tamże, sygn. 5.

⁴³. Tamże, sygn. 6.

⁴⁴. Tamże, sygn. 8.

⁴⁵. Tamże, sygn. 12.

⁴⁶. Tamże, sygn. 13.

⁴⁷. Tamże, sygn. 68.

⁴⁸. Urząd Skarbowy w Częstochowie istniał w Częstochowie prawdopodobnie już w okresie Księstwa Warszawskiego. Zakończył działalność w r. 1873. Zespół zachowany szątkowo w ilości 48 j.a.

⁴⁹. Urzędy Ziemi zostały ustanowione ustawą z dn. 6 lipca 1920 r.; ich zadaniem było przeprowadzenie i utrwalenie nowego ustroju rolnego w myśl zasad uchwały Sejmu z dn. 10 lipca 1919 r.

czynszu”⁵⁰ czy „akta w sprawie Stowarzyszenia Mizrachi przeciwko C. Potasiewiczowi i innym o ustalenie czynszu” z r. 1934⁵¹.

II Akta samorządu miejskiego

Kolejna grupa archiwaliów zawierająca źródła do dziejów ludności żydowskiej to spuścizna organów administracji miejskiej. W tej właśnie grupie akt znajduje się największy z przechowywanych w Archiwum Państwowym w Częstochowie zespołów akt, a mianowicie zespół: Akta miasta Częstochowy, zawierający ponad 140.000 j.a. z lat 1759–1948, posiadający najwięcej różnorodnych informacji o działalności społeczności żydowskiej w Częstochowie.

Na terenie Królestwa Polskiego, po zniesieniu ukazem z dn. 20 XII 1821 r. (1 I 1822 r.) kahałów żydowskich, postanowieniem namiestnika Królestwa Polskiego z dn. 20 II 1822 r. wprowadzono gminy żydowskie, początkowo zwane parafiami, później okręgami bożniczymi, zarządzanymi przez dozory bożnicze.

Gminy spełniały wiele funkcji, związanych zarówno z życiem religijnym wspólnoty, jak i organizacją i prowadzeniem szpitali, przytułków dla ubogich, sierot, starców, utrzymaniem cmentarzy i szkół elementarnych, repartycją i ściąganiem podatku rekrutowego.

Ponadto gmina reprezentowała społeczność żydowską wobec władz państwowych i municypalnych, wydawała „świadczenia ubóstwa”, zaświadczenia do uzyskania paszportu itp.

Najstarsze j.a. z początków XIX w. dotyczące społeczności żydowskiej w Częstochowie w tym zespole zawierają budżety gminy, korespondencję w sprawie udzielenia zezwolenia na zamieszkanie starozakonnych w mieście, dzierżawy dochodów, spisów inwentarzy po zmarłych starozakonnych i ustanawiania opieki nad pozostałymi po śmierci rodziców dziećmi.

„Lista starozakonnych, którzy nieprawnie do miasta tutejszego wcisnęli się, z dn. 10 sierpnia 1826 r., zawiera wykaz imienny 90 osób⁵², a „wykaz imienny spisowych starozakonnych wieku od 20 lat do 30 włącznie liczących przez prezydenta miasta podanych w r. 1865” obejmuje 178 nazwisk⁵³.

Natomiast wśród „dowodów do rachunku kasy funduszków bożniczych miasta Częstochowy” za rok 1841 znaleźć można m.in.:

- protokół warunków licytacyjnych w sprawie dzierżawy czytania rodaju,
- wykaz wyłączeń od opłaty rodajowego – w j. polskim i jidysz,
- potwierdzenie odbioru przez rabina Zachariasza Weingutta 600 zł jako poniesionych kosztów przeprowadzki z Kowala do Częstochowy,
- wykaz kosztów leczenia w szpitalu miejskim w Częstochowie starozakonnego Josefa Wolfa,
- wykaz ubogich starozakonnych, którym rozdano mąkę wielkanocną,
- rachunek za leki dla Szpitala Wyznania Mojżeszowego z apteki F. Kamieńskiego,
- rachunek za remont łaźni,
- rachunek za remont szkoły,
- rachunek za akompaniowanie kantorowi,
- informację sporządzoną przez Dozór Bożniczy, że dochód ślubny z 1841 r. został przeznaczony na pensję dla rabina, itp.

W jednostce tej znajduje się również „Wykaz nieruchomości i utensyliów w roku 1839 przy Kachale Miasta Częstochowy exystujących”. W dokumencie tym znajduje się wykaz nieruchomości będących własnością Gminy Mojżeszowej oraz ich wyposażenie. W roku 1839 Gmina posiadała:

- „Bużnicę murowaną składającą się z oddziału męskiego i oddziału dla niewiast”,
- „szkołę murowaną publiczną”,
- „łaźnię murowaną publiczną”,
- „szpital murowany publiczny budowany”.

⁵⁰. Urząd Rozjemczy do Spraw Najmu w Częstochowie, sygn. 31

⁵¹. Tamże, sygn. 59.

⁵². Akta miasta Częstochowy, sygn. 200

⁵³. Tamże, sygn. 219.

- „cmentarz murem opasany”;
- „archiwum sklepienie”.

Dla poszczególnych obiektów przypisane zostały wykazy znajdującego się tam wyposażenia.

Np. na wyposażenie w szpitalu składały się:

- łóżko z poscielą tj. pierzyną, poduszkami i prześcieradłem,
- garnek duży i dwa mniejsze miedziane,
- trzy materace czarne,
- dwa rydle okute żelazem,
- dwa bez okucia,
- mary,
- wóz pogrzebowy z katafalkiem czarno malowany,
- natomiast w synagodze m.in.:
- rodałów 7,
- dwie wieszyczki i napierśnik srebrne na ozdobienie rodałów łotów 227 wążące,
- cztery rfczki, czyli skazówki srebrne ważyce łotów 42 i 1,
- Historya Estery na pergaminie,
- zbiór modlitw z całego roku tomów 2,
- formuły błogosławieństw na pergaminie,
- tales dla kantora synagogi
- przykrycie na pulpicie przed tabernakulem,
- dwie konewki i dwie miedziczki cynowe dla mycia rąk kapłanów,
- koszula z adamaszku białego,
- koszula z adamaszku zielonego,
- koszula jedwabna złotem wyszyta,
- koszula z kitayki białej. itd.

„Akta interesów bożniczych” z lat 1834–1846 uzupełniają akta „rachunków kasy funduszy bożniczych” z lat 1843–1847, dowody do rachunków oraz dzienniki przychodów i wydatków funduszy bożniczych z lat 1835–1847. Z okresu kancelarii rosyjskiej, czyli akt wytworzonych po roku 1867 pochodzi wiele akt dość jednorodnych treściowo: opłaty ponoszone na rzecz gminy, zaległości podatkowe, budżety gminy, chedery, np.

- „O bożnice, bożnicznym dozori i niedoimkach bożnicznoy składki” – 1883–1884⁵⁴,
- „O rawinnach i bożnici, bożniczom dozori i uzyskanji bożnicznoy składki – 1883–1884⁵⁵,
- „O bożnicznoy składkie, bożnice, bożniczych okrugach, rawwinach i chederach” – 1887–1888⁵⁶.

W aktach miasta Częstochowy znaleźć można materiały w zasadzie do wszystkich dziedzin życia społeczności żydowskiej:

- oświata:
 - akta dotyczące chederów z lat 1887–1894 i 1902–1903⁵⁷
 - Towarzystwo Opieki Szkolnej⁵⁸,
 - Związek Szerzenia Oświaty wśród Żydów⁵⁹,
 - kursy dla analfabetów⁶⁰,
 - szkoły powszechne, plany i rozkłady zajęć⁶¹,
 - żydowska szkoła elementarna „Talmud Tora” z lat 1915–1918⁶²,

⁵⁴. Tamże, sygn. 726.

⁵⁵. Tamże, sygn. 751.

⁵⁶. Tamże, sygn. 825.

⁵⁷. Tamże, sygn. 825, 845, 895, 959, 983, 1007, 1203, 1228.

⁵⁸. Tamże, sygn. 4867, 7121.

⁵⁹. Tamże, sygn. 4874, 7093, 7094.

⁶⁰. Tamże, sygn. 4868, 4884, 7116.

⁶¹. Tamże, sygn. 4853, 4858, 4859, 4864, 4865, 4868, 4876, 4884, 7070.

⁶². Tamże, sygn. 7068.

- wypłaty pensji dla nauczycieli religii w szkołach miejskich żydowskich – 1916 r.⁶³,
- Szkoła Przemysłowa Rzemieślnicza dla Żydów w Częstochowie⁶⁴,
- Szkoła Doksztalająca Zawodowa dla Terminatorów Żydowskich⁶⁵,
- zdrowie, opieka społeczna:
 - Szpital Żydowski na Zawodziu – z lat 1907-1913: przekazanie ziemi pod budowę szpitala, mapa terenu z wykazy chorych – 1924 r.⁶⁶,
 - Towarzystwo Dobroczynności dla Żydów⁶⁷,
 - Robotnicza Strzecha Dziecięca⁶⁸,
 - Towarzystwo Ochrony Zdrowia Ludności Żydowskiej⁶⁹ – korespondencja, statut,
 - Zakład kąpielowy braci Kremskich⁷⁰,
- życie gospodarcze:
 - wykazy pracowników, np. „Wykaz handli i przedsiębiorstw ulicami” z 1914 r.⁷¹, czy wcześniej z r. 1879⁷², gdzie znaleźć można np. „Wykaz pracujących w Drukarni W. Kohna i A. Oderfelda”, czy wykazy rzemieślników Żydów, np. z 1928 r.⁷³, zawierający listę 1197 zarejestrowanych rzemieślników prowadzących samodzielne warsztaty rzemieślnicze na terenie miasta Częstochowy.
- życie codzienne:
- udział społeczności żydowskiej w ważnych dla miasta wydarzeniach: wizyta prezydenta Mościckiego – 1932 r.⁷⁴, marszałka Focha – 1923 r.⁷⁵, uroczyste obchody rocznic odzyskania Niepodległości przez Polskę (korespondencja w sprawie uroczystych nabożeństw w synagodze)⁷⁶.

W Aktach miasta Częstochowy znajduje się również grupa akt, mających znaczenie dla badań nad okresem Holokaustu.

Wymienić tu należy takie jednostki jak:

- „Dane statystyczne miasta Częstochowy 1943”⁷⁷,
- „Sprawozdania statystyczne za lata 1939–1943”⁷⁸,
- -„Wykazy przedsiębiorstw 1940–1941”⁷⁹,
- dokumentacja meldunkowa z lat 1940–1941⁸⁰.

W jednostce „Wydawanie przepustek dla Żydów na opuszczenie getta 1941–1942”⁸¹ znajduje się korespondencja urzędowa władz niemieckich oraz formularze podań w sprawie wydawania przepustek

⁶³. Tamże, sygn. 7087.

⁶⁴. Tamże, sygn. 7133, 7796.

⁶⁵. Tamże, sygn. 7133.

⁶⁶. Tamże, sygn. 2684, 7185, 7290.

⁶⁷. Tamże, sygn. 7393.

⁶⁸. Tamże, sygn. 7188.

⁶⁹. Tamże, sygn. 7581.

⁷⁰. Tamże, sygn. 8018, 8021.

⁷¹. Tamże, sygn. 4879.

⁷². Tamże, sygn. 3295.

⁷³. Tamże, sygn. 8337.

⁷⁴. Tamże, sygn. 7696.

⁷⁵. Tamże, sygn. 5171.

⁷⁶. Tamże, sygn. 5200, 7532.

⁷⁷. Tamże, sygn. 8999, zawiera m.in. informację o stanie ludności miasta na dzień 1.09.1939 r. z podziałem na poszczególne grupy wyznaniowe.

⁷⁸. Tamże, sygn. 9054.

⁷⁹. Tamże, sygn. 9057.

⁸⁰. Tamże, sygn. 9060, 9061.

⁸¹. Tamże, sygn. 9064.

dla Żydów na opuszczenie getta za okres kwiecień–grudzień 1941. Materiał ten zapewne zainteresuje badaczy dnia codziennego w getcie częstochowskim.

Równie interesujące okazały się zapewne „Akta ekshumacyjne miasta Częstochowy, 1940 r.”⁸² czy „Rękopisy list płac Żydów – 1942 r.”⁸³

Pierwszy poszyt zawiera sprawozdania i protokoły z ekshumacji zwłok 224 osób; ekshumacji przeprowadzonej w okresie luty–kwiecień 1940 r., osób poległych zapewne we wrześniu 1939 r.

Drugi poszyt zawiera korespondencję urzędową (pomiędzy Magistratem a Radą Starszych) w sprawie prac przymusowych: liczba robotników do prac przymusowych, rodzaj prac – najczęściej uliczne, ogrodowe, liczba godzin przepracowanych, koszt robót. Jednostka zawiera także korespondencję w sprawie odmowy udziału w pracach przymusowych.

Ważną grupę materiałów do badań dziejów częstochowskich Żydów stanowią zawarte w tym zespole Księgi ludności stałej miasta Częstochowy, obejmujące wpisy z lat 1870–1930. Księgi, zaopatrzone w skorowidze alfabetyczne, zawierają wiele cennych informacji o poszczególnych osobach czy całych rodzinach, w tym takie dane jak: data i miejsce urodzenia, data zgonu, stan cywilny, pochodzenie społeczne, wyznanie itp. Dzięki takiemu właśnie dokumentowi wiemy, że rabin Nachum Asz urodził się 3/15 stycznia 1838 r. w Wyszogrodzie, a jego rodzicami byli: Dawid Gersz Asz i Blima z Goldfridów. Natomiast żona rabina – Sura Asz z domu Arensztajn, zmarła dn. 24 stycznia 1928 r. w Częstochowie⁸⁴.

Ponadto zespół Akt miasta Częstochowy zawiera ponad 3 tys. j.a. akt związanych z inwestycjami budowlanymi tj. projekty techniczne, kosztorysy, plany orientacyjne i sytuacyjne posesji itp. Dokumentacja ta, zgromadzona w Wydziale Technicznym, stanowi cenne uzupełnienie dokumentacji aktowej. Poza planami domów i drobnych zakładów przemysłowych znaleźć tu można także projekty dla instytucji, organizacji i stowarzyszeń żydowskich w tym m.in.: projekt budynku fabryki octu S. Częstochowski, J. Nussbaum z 1926 r.⁸⁵, plan lokalu na wytwórnię artykułów chemiczno-galwano-technicznych Kenigsberga z 1934 r.⁸⁶, projekt dobudowy parterowego budynku na nieruchomości należącej do fermy ogrodniczej przy ul. Rolniczej 89 w Częstochowie z 1935 r.⁸⁷, projekt rozbudowy Szkoły Rzemiosł dla Żydów przy ul. Nadrzecznej 7 z 1938 r.⁸⁸, projekt przebudowy pralni i dobudowy kotłowni dla szpitala żydowskiego na Zawodziu z 1933 r.⁸⁹, plan na przebudowę kotłowni w nieruchomości przy ul. Garibaldiiego 18 z 1933 r.⁹⁰ czy projekt dobudowy natrysków przy istniejącym Zakładzie Kąpielowym Bracia Kremscy przy ul. Strażackiej 4 z 1931 r.⁹¹.

III. Akta instytucji wymiaru sprawiedliwości i notariaty

Spośród przechowywanych w Archiwum akt sądowych na szczególną uwagę zasługuje **Sąd Okręgowy w Piotrkowie Wydział Zamiejscowy w Częstochowie z lat 1928–1939 oraz Sąd Grodzki w Częstochowie z lat 1929–1939.**

Wydział Zamiejscowy w Częstochowie Sądu Okręgowego w Piotrkowie został powołany do życia rozporządzeniem ministra sprawiedliwości z dn. 24.XII.1928 r. Do chwili powołania tego Sądu wszystkie sprawy należące do jego kompetencji rozpatrywał Sąd Okręgowy w Piotrkowie.

Wydział Zamiejscowy dzielił się na 3 wydziały: cywilny, karny i rejestr handlowy. Dla części prowadzonych spraw sąd ten stanowił I instancję, zaś dla innych rozpoczętych w Sądzie Grodzkim – II in-

⁸². Tamże, sygn. 9055a.

⁸³. Tamże, sygn. 9299a.

⁸⁴. W uwagach księgi odnotowany został także nr aktu zgonu, tj. 21/1928.

⁸⁵. Akta miasta Częstochowy, Wyd. Techniczny, sygn. 278.

⁸⁶. Tamże, sygn. 2569.

⁸⁷. Tamże, sygn. 2875.

⁸⁸. Tamże, sygn. 28/105.

⁸⁹. Tamże, sygn. 2013, 2142.

⁹⁰. Tamże, sygn. Dopyw 30/13; na nieruchomości tej mieściła się mykwa.

⁹¹. Tamże, sygn. 1405.

stancję. Dla spraw rozpatrywanych w Wydziale Zamiejscowym II instancją był Sąd Apelacyjny w Warszawie.

W zespole tym na szczególną uwagę zasługują rejestr handlowy i akta rejestrowe firm działających w Częstochowie w latach 1917–1939⁹².

W rejestrze handlowym, zgodnie z przepisami tj. dekretem o rejestrze handlowym z 7.II.1919 r. i wydanych później rozporządzeniach ministra sprawiedliwości, znaleźć można informacje o firmach podlegających obowiązkowi rejestrowania. Na informacje te składają się m.in. takie dane jak:

- nr wpisu,
- nazwa firmy, siedziba zakładu,
- nazwisko handlującego pojedynczo lub wspólników,
- określenie prokury,
- stosunki prawne handlujących pojedynczo,
- stosunki prawne spółek,
- nr teczek aktowej, data wpisu do rejestru, podpis.

Np. w Rejestrze handlowym T.1 Dział A na str. 467⁹³ znaleźć można podstawowe informacje o firmie pod nazwą: „W. Kon i Oderfeld Częstochowa”, której właścicielami już wówczas byli: Jakub Kon, Dawid Oderfeld, Henryk Oderfeld, Stanisław Oderfeld. Firma działa jako spółka ujawniona a „egzystuje od dn. 1 lipca 1869 r.” (natomiast założycielami byli Wilhelm Kohn i Adolf Oderfeld w 1869 r.).

Uzupełnieniem informacji o firmie jest poszyt akt zatytułowanych: Akta Sądu Okręgowego jako rejestrowego w Piotrkowie dotyczące firmy „Zakłady graficzno-papiernicze w Częstochowie Kon i Oderfeld”⁹⁴, w którym znaleźć można m.in.:

- zgłoszenie firmy do rejestru z dn. 22 maja 1917 r.,
- nazwa firmy w chwili zgłoszenia: Drukarnia, litografia i fabryka kolorowego papieru,
- siedziba: Częstochowa, ul. Teatralna 30,
- odpisy aktów notarialnie zawartych intercyz małżeńskich,
- notarialne zmiany nazwy firmy, w tym w r. 1925 w związku ze śmiercią założycieli Wilhelma Kohna i Adolfa Oderfelda zmieniono nazwę na „Zakłady Graficzno-papiernicze w Częstochowie”,
- oryginały podpisów wspólników.

Ponadto w aktach obu w/w sądów znaleźć można bogaty materiał do badań życia społeczno-obywatelskiego ludności żydowskiej okresu XX-lecia międzywojennego, w tym np. licznie reprezentowane materiały dotyczące sprostowania akt stanu cywilnego (np. sprostowanie imion⁹⁵, dat urodzenia, uznania za zmarłego (np. Gerszon Chorzewski, Aron Najman, Gryna Zysła Kajzer itp.)⁹⁶, spraw rozwodowych⁹⁷, podziałów majątku czy spadku⁹⁸, rozwodów czy wreszcie spraw karnych np. przemyt przez granicę, nielegalna sprzedaż waluty, posługiwanie się cudzym dowodem, nielegalny ubiór bytła, znieważanie obrazów świętych, podburzanie chrześcijan przeciwko Żydom, o prawo wyłączności znaku towarowego itp.⁹⁹

Godnym polecenia, szczególnie dla badań nad stosunkami z zakresu zagadnień społecznych, ekonomicznych stosunku pracy i nauki zawodu, które pośrednio również przyczynią się do badań nad warunkami egzystencji środowisk robotniczych w mieście, w tym również żydowskiego, jest zespół akt: **Sąd Pracy w Częstochowie z lat 1929–1939**, zawierający ponad 3.000 j.a.

⁹². Zespół zawiera anterioria, którymi są akta rejestru handlowego założonego w Cesarsko-Niemieckim Sądzie Okręgowym w Częstochowie.

⁹³. Jak wyżej doływ do zespołu, sygn.23/1.

⁹⁴. Tamże, sygn. 1610.

⁹⁵. Z. 45: Sąd Grodzki w Częstochowie, sygn. 205.

⁹⁶. Tamże, sygn. 214 – Gerszon Chorzewski zgłoszony o 4 lata później z uwagi na pobór do wojska, sygn. 202 – Aron Najman zapisany w 3 lata po urodzeniu jako brat bliźniak, sygn. 203 – Gryna Zysła Kajzer.

⁹⁷. Tamże, sygn. 88, 87, 86, 80, 79, 387, 388.

⁹⁸. Tamże, sygn. 13, 6, 7, 44, 46, 157, 163, 196, 376, 385.

⁹⁹. Tamże, sygn. 346, 340, 389, 317, 256, 355, 359.

Zgodnie z zarządzeniem Prezydenta Rzeczypospolitej z dn. 22 marca 1928 r., sądy pracy powołane zostały do „rozstrzygnięcia spraw spornych cywilnych, wynikających ze stosunku pracy i nauki zawodu pomiędzy pracodawcami a pracownikami lub uczniami oraz pomiędzy pracownikami tego samego przedsiębiorstwa, tudzież do rozpoznawania spraw karnych o przekroczeniach przepisów prawnych o ochronie pracy najemnej”.

A zatem sąd ten miał za zadanie rozpoznawanie dwóch rodzajów spraw: sprawy sporne cywilne wynikające ze stosunku pracy oraz sprawy karne o przekroczeniu przepisów dotyczących czasu pracy, urlopów pracowniczych, bezpieczeństwa i higieny pracy itp.

Największa grupa akt w tym zespole dotyczy spraw o wypłatę należności z tytułu pracy. Powodami byli robotnicy, rzemieślnicy, dozorczy, służące, ale także pracownicy umysłowi. Do akt tych spraw często załączano wykazy należności, książki obrachunkowe robotników, różnego rodzaju zaświadczenia. Dość często występują też akta o eksmisję robotników z domów fabrycznych. Do tej z kolei grupy akt załącznikami są często liczne odwołania, wyjaśnienia czy zeznania świadków informujące sąd o warunkach mieszkaniowych robotników.

Najwięcej akt pochodzi z lat 1929–1933, a więc z okresu kryzysu gospodarczego. Dla porównania w r. 1931 zarejestrowano ogółem 913 spraw a w r. 1934 tylko 308 spraw.

Dla przykładu kilka tytułów poszytów:

- Stefania Dzierzkowska przeciwko Szpitalowi Towarzystwa Dobroczynności dla Żydów o 33zł¹⁰⁰,
- Dawid Minc p-ko Towarzystwu Doroczynności przy gminie Żydowskiej o 100 zł¹⁰¹,
- Moszek Borensztajn p-ko firmie Migros sp. z o.o. o 1050 zł¹⁰²,
- Icek Mendel Moszkowicz p-ko Romanowi Staszcykowi o eksmisję¹⁰³.
- W tej właśnie grupie akt znajduje się również zespół akt: **Niemiecki Zakład Karny w Częstochowie z lat 1939–1945**.

Zespół obejmuje akta będące wynikiem działalności niemieckiego zakładu karnego w Częstochowie w prawie całym okresie okupacji niemieckiej 1939–1944 i liczy 3.749 j.a., na które składają się te czki osobowe więźniów, liczące najczęściej 4 strony formularza aresztowania w języku polskim.

Formularz ten zawiera następujące rubryki: nazwisko, imię, zawód, ostatnie miejsce zamieszkania, przyprawdowany dnia, przez, oskarżony z artykułu (rubryka wypełniona czasem nader enigmatycznie – np. „recydywa” bez żadnych odniesień do norm prawnych) oraz niekiedy wpis informujący o dalszych losach więźnia (np. transport, kara śmierci); znaczna część rubryk jest niewypełniona, co utrudnia znacznie rozpoznanie narodowości więźnia oraz jego losów. Biorąc pod uwagę brzmienie nazwiska i imienia oraz rodzaj popełnionego wykroczenia, w tym tak bezsporne dla określenia narodowości aresztowanego jak brak opaski czy ucieczka z getta, można wyodrębnić około 477 j.a. teczek sporządzonych dla osadzonych Żydów.

Np.:

- Szlama Kutner ur. w 1917 r. w Częstochowie – powód aresztowania: kradzież; kara – rozstrzelany¹⁰⁴; akta za okres 8.11.1939–8.3.1940,
- Sala Chłop, ur. w 1921 r. w Częstochowie – powód aresztowania: brak opaski identyfikacyjnej¹⁰⁵; akta za okres 29.01–29.02.1940,

Jerzy Koenigsberg, ur. w 1921 r. w Częstochowie – powód aresztowania: brak opaski; akta za okres 6.02–28.02.1940¹⁰⁶,

- Rachela Złotnik, ur. w 1917 r. w Mstowie – powód aresztowania: brak opaski; akta za okres 7.02–21.02.1940¹⁰⁷,

¹⁰⁰. Sąd Pracy w Cz-wie, sygn. 62.

¹⁰¹. Tamże, sygn. 69.

¹⁰². Tamże, sygn. 139.

¹⁰³. Sąd Pracy w Cz-wie, sygn. 923.

¹⁰⁴. Niemiecki Zakład Karny w Częstochowie, sygn. 11.

¹⁰⁵. Tamże, sygn. 107.

¹⁰⁶. Tamże, sygn. 128.

¹⁰⁷. Tamże, sygn. 134.

- Icek Estrajch, ur. w 1925 r. w Częstochowie – odmowa pracy – akta za okres 19.08.–11.10.1941¹⁰⁸,
- Załma Świder, ur. w 1897 r. w Częstochowie – opuszczenie dzielnicy żydowskiej – akta z lat 1941–1942¹⁰⁹,
- Fajwel Cypler, ur. w 1922 r. w Częstochowie – opuszczenie dzielnicy żydowskiej – kara śmierci – akta z lat 1941–1942¹¹⁰ itp.

W zespole tym znajduje się również grupa akt Polaków skazanych na karę śmierci za pomoc udzielaną Żydom, w tym np.:

- Stanisław i Jan Kurdziel – skazani na karę śmierci za pomoc udzielaną Żydom – akta z 1942 r.¹¹¹,
- - Antoni Nabiałek – ur. w 1902 r. w Olsztynie – wyprowadzenie Żydów z getta – akta z 1942¹¹²,
- Zofia Gryniecka, ur. w 1908 r. w Częstochowie – ukrywanie Żydów – akta z 1943¹¹³,
Franciszka i Jan Bielecki z Częstochowy – ukrywanie Żydów – akta z 1943 r.¹¹⁴

Bardzo ważnym źródłem historycznym, niesłusznie niedocenianym i stąd stosunkowo rzadko wykorzystywanym przez badaczy, są akta notarialne. Spuścizna częstochowskich notariuszy reprezentowana jest nader bogato. 23 kancelarie notarialne funkcjonujące w Częstochowie na przestrzeni lat 1809–1945 pozostawiły bogaty materiał do badań, w tym m.in. umowy kupna-sprzedaży¹¹⁵, kontrakty dzierżawcze i handlowe, umowy przedślubne, testamenty, zaświadczenia, darowizny itp. Szczególnie dużo materiału z zakresu życia gospodarczego, społecznego, jak i obyczajowego dostarczają testamenty, do których często załączane są spisy majątku pozostałego po zmarłym, wraz z jego dyspozycją co do jego przeznaczenia.

IV. Akta stanu cywilnego i metrykalne

Urzędy i księgi stanu cywilnego wprowadzone zostały w Księstwie Warszawskim wraz z Kodeksem Napoleona. Dekret Fryderyka Augusta – króla saskiego i księcia warszawskiego z 1808 r. wprowadził akta stanu cywilnego. W zasadzie księgi mieli prowadzić urzędnicy świeccy, ale z uwagi na brak odpowiednio wykształconych osób zadanie to realizowali duchowni. Stan ten trwał do roku 1825 kiedy to akta stanu cywilnego złączono z metrykami kościelnymi. Postanowieniem księcia namiestnika z 3.XI.1825 r. do spisywania akt stanu cywilnego dla wyznań niechrześcijańskich, w tym także Żydów, wyznaczeni zostali burmistrzowie. Dodatkowo postanowienie Rady Administracyjnej z 7.IX.1830 r. nakładało na rabinów obowiązek sporządzenia aktu po przeprowadzeniu obrządku religijnego.

Księgi metrykalne i stanu cywilnego zawierają wiele cennych informacji osobowych, tj. wiek, status społeczny, zawód, miejsce zamieszkania rodziców chrzczonych dzieci, nowożeńców, nazwiska i status społeczny świadków poszczególnych wydarzeń czy nawet czasami przyczyn śmierci.

Archiwum Państwowe w Częstochowie przechowuje akta metrykalne Urzędu Stanu Cywilnego Gminy Wyznania Mojżeszowego w Częstochowie z lat 1826–1901, w ilości 234 księgi zawierające akty metrykalne urodzeń, małżeństw i zgonów. W tej liczbie znajdują się również pewna ilość akt zwanych dowodami lub aneksami do akt zawieranych małżeństw. W materiałach tych znajdują się m.in. akty urodzenia osób pochodzących spoza gminy, akty zgonu współmałżonków w przypadku wdów i wdowców wstępujących ponownie w związek małżeński, dokumenty rozwodowe itp. A zatem akta potwierdzające zdolność obu stron do zawarcia ślubu.

¹⁰⁸. Tamże, sygn. 1234.

¹⁰⁹. Tamże, sygn. 1453.

¹¹⁰. Tamże, sygn. 1470.

¹¹¹. Tamże, sygn. 2348, 2349.

¹¹². Tamże, sygn. 2372.

¹¹³. Tamże, sygn. 2990.

¹¹⁴. Tamże, sygn. 2991, 2992.

¹¹⁵. Przedmiotem transakcji handlowych były nie tylko nieruchomości czy surowce ale także ławki w bożnicy, np. akt not. Nr 253/1821 z akt Kancelarii Notar. Truskowskiego.

Metryki osób wyznania mojżeszowego sprzed 1826 r. znaleźć można w aktach Urzędu Stanu Cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej św. Zygmunta w Częstochowie, w którym najstarsze księgi pochodzą z roku 1808.

I tak w „Księdze urodzeń Parafii Częstochowskiej w powiecie częstochowskim departamencie kaliskim” z lat 1808/1809 zostało wpisanych 15 aktów urodzenia Żydów, przy czym pierwszym wpisem dotyczącym mieszkańca Częstochowy jest akt nr 2 z 1809 r. dla Ruchli Bomby, córki Marka Bomby, „majstra kunsztu krawieckiego w mieście Częstochowie zamieszkałego”.

Ten cenny materiał dotyczący początków osadnictwa Żydów w Częstochowie uzupełniają aneksy do akt zawieranych w tym okresie małżeństw (tj. z lat 1809–1826).

Informacje zawarte w tych dokumentach dotyczą w większości końca XVIII w., a dotyczą zaświadczeń wydawanych przez Starszych Kachału Częstochowskiego o zdolności stron do zawarcia ślubu, z których to informacji często wynikają dodatkowe informacje dla badacza.

Np. My Starsi Kachału Częstochowskiego zaświadczamy jako Starozakonna wdowa Machla córka starozakonnego Jakuba Cymermana urodziła się dn. 7 lipca 1783 r. tu w mieście Częstochowie z matki Marjanny z Judkowiczów, które to zaświadczenie przez wyciśnięcie kachalnej pieczęci rękami własnymi stwierdzamy.

Dan w Częstochowie 22 lutego 1810 r.

Oraz zaświadczamy jako monż tey wdowy niegdy Starozakonny Tobyjasz Jakub Goldman umarł dn. 14 january 1807 r. i w Synagogi tutejszej Częstochowskiej Kirkow pochowany został. Co niniejszym podpisem przy wyciśnięciu pieczęci Kachalnej stwierdzamy [...]

Akt opatrzony pieczęcią z napisem w otoku: Pieczęć Synagogi Miasta Częstochowy, w środku z napisem po hebrajsku oraz własnoręcznymi podpisami Starszych Kachału.

W niektórych aktach występuje pieczęć z napisem w otoku: Siegel des Sinagogo zu Czenstochau.

V. Akta szkolne

W nielicznych aktach szkolnych przechowywanych w Archiwum Państwowym w Częstochowie zachowała się pewna ilość akt, w tym w szczególności świadectwa szkolne różnych szkół żydowskich takich jak: Prywatna Koedukacyjna Szkoła Powszechna im. Pułk. Berka Joselewicza przy Gimnazjum d-ra F. Axera, szkół powszechnych nr 15, 13, 5, prywatnej 7-klasowej koedukacyjnej szkoły powszechnej im. Zofii Wainszokówny, świadectwa dojrzałości osób wyznania mojżeszowego¹¹⁶.

Jedną spośród licznie działających w Częstochowie szkół powszechnych, do której uczęszczała żydowska młodzież była szkoła nr 13. Akta tej szkoły, w ilości 60 j.a. znajdują się w Archiwum.

Publiczna Szkoła Powszechna nr 13 w Częstochowie, przy ul. Narutowicza 19/23 została założona w 1921 r i istniała do roku 1939. Kierowniczką szkoły była Szacherówna Nacha, urodzona 6.X.1888 r.

Zespół zawiera akta dotyczące spraw organizacyjnych, w tym korespondencję z Inspektorem Szkolnym, księgi inwentarzowe szkoły, księgi protokołów Rady Pedagogicznej, księgi ocen, duplikaty świadectw szkolnych. W zespole tym zachowała się także częściowo dokumentacja biblioteki szkolnej, w tym m.in. 3 tomy inwentarza biblioteki szkolnej uczniowskiej, inwentarz biblioteki nauczycielskiej oraz księga inwentarzowa pomocy naukowych.

Ze sprawozdania zachowanego w aktach zespołu można uzyskać np. następujące informacje:

Liczba zapisanych dzieci (na dzień 1.XII.1926 r. – ogółem 547, a od oddziału III wzwyż – 355), informacje o bibliotece szkolnej (Biblioteka powstała przy szkole ze składek dzieci, ofiar Towarzystwa Szerzenia Oświaty wśród Żydów, ofiar nauczycieli i kierowniczkę szkoły. Założono ją 12 stycznia 1923 r. Liczba książek ogółem – 1065, wszystkie w języku polskim), w tym również tytuły najpoczytniejszych książek (dane z roku 1927).

VI. Akta instytucji kredytowych i przedsiębiorstw

Częstochowskie Archiwum posiada znaczącą ilość akt przedsiębiorstw funkcjonujących w Częstochowie do 1945 r., wśród których znajdują się także akta takich dużych zakładów i przedsiębiorstw jak

¹¹⁶ Państwowe Seminarium Nauczycielskie Męskie im. Tadeusza Kościuszki w Częstochowie, sygn. 34, 40.

np. Fabryka Papieru i Młyny w Częstochowie A. Kohn i J. Markusfeld Spółka Komandytowa z lat 1899–1944 czy Przędzalnia i Tkalnia Juty i Lnu „Warta” S.A. Częstochowa z lat 1906–1945. Przedsiębiorcy żydowskiego pochodzenia byli założycielami i właścicielami wielu ważnych dla życia gospodarczego miasta przedsiębiorstw – Kohn, Sigman, Markusfeld, Oderfeld, Ginsberg to niektórzy z nich.

W zespole akt **Towarzystwo Kredytowe Miasta Częstochowy z lat 1899–1950** znajdują się m.in. akta dotyczące zaciągania pożyczek pod zastaw nieruchomości, mogące służyć do odtworzenia topografii własności żydowskiej w mieście. Towarzystwo powstało w 1898 r. i do 1918 funkcjonowało pod nazwą: Čenstochovskoe Gorodskoe Kreditnoe Obščestvo, natomiast w latach II wojny światowej pod nazwą: Tschenstochauer Städtische Kreditverein.

Powyższe zestawienie obejmuje omówienie ważniejszych tylko zespołów akt wytworzonych do roku 1945, w których obecna jest tematyka żydowska. Przy czym należy zaznaczyć, iż wymienione zespoły nie obejmują zespołów szczytkowych zawartych w zespołach nr 134 i 192.

Wśród w/w grup akt na szczególną uwagę niewątpliwie zasługują takie zespoły jak: Polski Czerwony Krzyż Oddział Terenowy w Częstochowie z lat 1945–1946, Sekcja Wsparcia Niezamożnej Młodzieży Szkolnej w Częstochowie przy Towarzystwie Szerzenia Oświaty wśród Żydów z lat 1916–1924, Obóz w Częstochowie z 1943 r., Wojskowy Punkt Odbioru Firmy Hasag Zakłady Metalowe Sp. z o.o. Budowa Urządzeń Częstochowa z lat 1941–1945, Zarząd Powierniczy w Częstochowie z lat 1942–1944.

